

UOT: 821(=512.1)

Turan Teymurov*

MUXTAR AUEZOVUN “ABAY” ROMANINDA SƏNƏTKARLIQ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: detal, roman, Abay

Key words: detail, novel, Abai

Ключевые слова: деталь, роман, Абай

XX əsr qazax nəsrinin yaradıcılarından biri olan Muxtar Auezovun irsi sağlığında oxucular və peşəkar mütəxəssislər tərəfindən nə qədər maraqla qarşılanırdısa, həmin maraq və ehtiram indinin özündə də qalmaqdadır. Uzunömürlülüğün səbəbi bir tərəfdən sənətkarın qələmindən çıxan əsərlərin, o cümlədən epik vüsətli “Abay” romanının dövrün, zamanın fəvqünə qalxan problematikasında və ideyasındadırsa, digər tərəfdən mətləbi kamil sənətkarlıq vasitələri ilə ifadə etməsindədir. Ədibin ən irihəcmli romanının mükəmməl sənət nümunəsinə çevrilməsində sənətkarlıq məsələlərindən poetik vasitələr sırasında bədii detal və təfərrüat mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Nəsr əsərində, xüsusən, epik vüsətli povest və romanlarda təfərrüata xüsusi önəm verilməsi qaçılmazdır. Təbii ki, təfərrüat olan yerdə detailın iştirakı da sənətin əsas qanunlarından biridir. Detal və təfərrüatdan danışarkən, onları əsərin bədii dünyasında mənalandırmağa çalışan sənətkarın mövqeyini nəzərə almamaq mümkün deyildir. Nə dərəcədə gizlədilməsindən, necə ifadə edilməsindən asılı olmayaraq, istənilən bədii əsərdə müəllif mövqeyi özünün ifadəsini tapır.

Ədəbiyyatşünas alimlərin fikrinə əsasən deyə bilərik ki, “...bədii əsərdə birincisi, mövqe, baxım əsasdır; ikincisi, mövqe, baxım qiymətləndirmədir, yəni subyektin münasibətini ifadə edir. Mövqe (baxım, görünüş bucağı və s. sinonim anlayışlar kimi işlədilir) “bədii strukturanın hiss olunacaq elementi” kimi ikili səciyyədə olur: birincisi, mövqe əsər miqyasında struktura müəyyənləşdirici vəzifə yerinə yetirir, daha doğrusu, yaradıcı şəxsiyyətini – subyektin sistem kimi bütövlükdə əsərə münasibətini ifadə edir; ikincisi, mövqe əsər daxilində bədii vasitə kimi çıxış edir. Birinci halda müəllif əsər, ikinci halda isə əsərdaxili münasibətlər ön plana keçir. Biz bədii mövqe və təhkiyə mövqeyini sinonim anlayışlar kimi nəzərdə tutaraq, ancaq mövqe anlayışını işlədəcəyik. Birinci halda mövqe hadisə və personajlarla birbaşa bağlanmışdır, daha doğrusu, belə mövqeyin mövcudluğu personajlar tərəfindən yaşanmış, hadisənin təbii gedişində qeyri-adiliyə çevrilmir” [1, s.50-51].

Sənətkar mövqeyinin ifadəsinin vasitələri çox və zəngindir. Belə vasitələrdən biri də, heç şübhəsiz, detal və təfərrüatdır. Bədii əsərin bütövlüyünü təşkil edən və sözlə ifadə olunan bütün vasitələr bu və ya digər dərəcədə sənətkarın mövqeyini bildirir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bədii əsəri formalaşdıran sözlər tikinti materialı kimi sənətkarın əlində olsa da, əsərin qanunauyğunluqlarını və məntiqini (bünövrəsini) müəyyənləşdirəndən sonra o, bədii vasitələrdən istifadədə sərbəst deyil. Bu baxımdan təfərrüat və detal sənətkar mövqeyini yalnız əsərin ədəbi təşkilinin prinsipləri və qanunları daxilində ifadə edir.

Detalla təfərrüat həmişə bir-biri ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır və adətən təfərrüatın içərisindən seçilərək götürülür. “Lakonizmi və konkretliyi ilə” [2, s.290] seçilən detal təfərrüatın elə bir hissəsi-

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. E-mail: turanteymurov@mail.ru

dir ki, onun vasitəsilə bədii təsvir daha da konkretləşir. Yaradıcılıq prosesində üstünlüyün detala və ya təfərrüata verilməsi bir çox amillərdən, o cümlədən əsərin ədəbi növündən, xüsusən, onun janrından çox asılıdır.

M.Auezovun “Abay” romanında müəllifin qarşısına qoyduğu konkret məqsəd əsərin həcminə təsir göstərmişdir. Romanda məqsəd qazax xalqının tarixi taleyinin inkişafında mühüm rol oynanmış Abayın həyat və yaradıcılığını, onun şair kimi formalaşaraq kamilləşməsinə, maarifçiliyini... və xalqın həyat, düşüncə tərzini, dünyagörüşünü, adət-ənənəsini və s. təsvir etmək olmuşdur. Deməli, əsərdə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan və biri digərini tamamlayan iki obraz vardır: Abay və xalq. Romandakı bütün hadisələr bu iki obrazla əlaqəlidir və bunların dolğun, hərtərəfli və koloritli təsvirinə səfərbər edilmişdir.

Səciyyəvi cəhətlərdən biri də bundan ibarətdir ki, romandakı hər iki obraz müəllifin mövqeyinin öncədən, yəni yaradıcılıq aktına başlamamışdan əvvəl müəyyənləşdirilməsinə səbəb olmuşdur. Başqa sözlə desək, M.Auezov sənətkar kimi böyük sələfinin möhtəşəm obrazını yaratmağı və xalqın özünəməxsusluqlarını qabarıq şəkildə çatdırmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Yazıcının konkret məqsədi əsərdə müəllif mövqeyini və əsərin epik vüsətinin səbəbini müəyyənləşdirməkdə mühüm rol oynamışdır.

Xalq-Abay və Abay-xalq birliyinin qarşılıqlı əlaqələrinin və şairin həyatının kiçik yaşlarından müdriklik çağlarına qədər təsviri istər-istəməz təfərrüatlara geniş yer verilməsini qaçılmaz etmişdir. Yazıçı Abayın portretini yaradarkən, onun mənəvi dünyasındakı psixoloji yaşantıları təsvir edərkən detallara nə qədər üstünlük vermişdirsə, xalq obrazını canlandırarkən təfərrüatlara bir o qədər xüsusi meyil göstərmişdir. Çünki xalqın obrazını onun həyat tərzini, adət-ənənələrini və s. təsvir etmədən canlandırmaq mümkün deyildir.

Təfərrüatlar yazıcının sənətkarlıq məharətinin göstəricisi kimi diqqəti cəlb edir. Müəllif konkret bir epizodda bəzən təfərrüatdan elə sənətkarlıqla istifadə etmişdir ki, onun çoxfunksiyalılığı açıq-aşkar nəzərə çarpır və əsərin bədii dəyərini daha da artırır. “Kunanbayın alaçıqları qohumlarının alaçıqlarının yanında yerləşmişdi. Axşam çağı çöldə həyat canlanmışdı. İtlərin hürüşməsi, çobanların çığırtması, qoyun-quzuların mələşməsi, toz qaldıra-qaldıra suya tərəf qaçan atların ayaq tappılması, yenicə çatıdan açılmış və çöldə analarını tapmaq üçün vurnuxan dayçaların kişnəməsi bir-birinə qarışmışdı. Tonqallardan şəffaf axşam göylərinə qalxan tüstü alaçıqlar üstündə tünd boz bir pərdə kimi asılmışdı. Uşaq şəhərdə elə bunlar üçün darıxırmış. Onun qəlbini, oynaqlayan at kimi, şad bir həyəcanla döyündürən də elə bu imiş, onun bütün hissələrinə hakim olan da bu imiş!..” [3, s.17].

Epizoddakı təfərrüat bir tərəfdən Kunanbayın imkanlarının göstəricisi rolunda çıxış etmişdir. Yəni gələcək şairin atası varlıdır, ümumiyyətlə, ailəsi maddi cəhətdən tam təminatla yaşayır. Digər tərəfdən oxucu romanın ilk səhifəsindən başlayaraq qazax həyat təzi ilə yaxından tanış olmağa başlayır. Təfərrüatın səciyyəvi funksiyalarından biri də obrazın iç dünyasının açılmasındakı roludur. Əsərdən bəlli olur ki, Abay molla yanında oxumaqdan qayıdıbdır və uzun müddət yad yerdə qaldığından ailəsi, yurdu üçün çox darıxıbdır. Təfərrüatlar onun baxımından verilir və yeniyetmənin həsrətini, niskilini təbii şəkildə ifadə edir.

Başqa bir epizodda aulun köçü təsvirini tapmışdır. Yazıçı köçün təsvirində də gələcək şairin mövqeyini əsas götürmüşdür. Təsvir prosesində yazıçı bir detal daha qabarıq vermişdir. “Köçərilər araba nə olduğunu bilmirdilər. Aulda yalnız bir araba vardı ki, onda da nənə ilə Uljan gedərdi. Bu göy rəngli araba bütün Tobıktıda birinci və yeganə araba idi. Kunanbay ağa-sultan seçildiyi vaxt bu arabanı Karkaralinskədən almışdı. O, anasına demişdi: “Köç vaxtları səni bu arabada aparacaqlar” [3, s.62].

Epizodun təsvirindəki bu detal da yuxarıdakı təfərrüat nümunəsi kimi çoxfunksiyalıdır. Detal həm Kunanbayın var-dövlət baxımından hamıdan fərqləndiyini göstərir, həm də köçəri həyat təzi yaşayan qazaxların məişətindəki tədrici dəyişikliklər nəzərə çarpdırılır. Hər iki halda müəllif mövqeyi təsvirçilik xarakterindən uzağa getmir, başqa sözlə desək, qiymətləndirmə xarakteri daşımır.

Romanda Abay-xalq birliyinə qarşı duran qüvvələr də təsvir olunmuşdur. Müəllif romanın heç bir epizodunda bu qüvvələrin hərəkətinə, əməlinə və ya düşüncələrinə müdaxilə etmir, onları yaxşı, yaxud pis mənada qiymətləndirmir. Əslində M.Auezov bu zaman sənətin qızıl qaydasına əməl edir: nəticə çıxarmaq məsuliyyəti oxucunun öhdəsinə buraxılır. Oxucunun isə düzgün, məhz yazıcının, nəzərdə tutduğu nəticəni çıxartması üçün sənətkar təfərrüatın və bədii detalın təsir gücündən istifadə etmişdir. Rus yazıçısı S.Antonov demişkən, “detal ağıla və ürəyə daha çox şey verməyə qadirdir” çünki “detal oxucuya güclü təsir göstərən vasitədir. Yerində düzgün işlədilmiş detal oxucunun düşüncəsində bir çox assosiasiyalar oyadır” [4].

Maraqlı bir cəhəti qeyd etmək yerinə düşər ki, yazıçı əsərdə bütün varlığı ilə bağlı olduğu və rəğbət bəslədiyi Abay və xalq obrazını, eləcə də bunlara qarşı duran qüvvələrin obrazını yaradarkən, təfərrüat və detaldan yalnız müsbət tutumda yararlanmamışdır. Abay obrazının təsvirini çıxmaqla digər obrazların təsvirində yazıçı təfərrüat və detali həm müsbət, həm də mənfi çalarda işlətməmişdir.

Romanın qələmə alındığı illərdə ədəbi prosesdə siyasi, etnik-milləti tabular mövcud idi. Sənətkarlar müəyyən edilmiş siyasi qadağalar çərçivəsində yazıb yarada bilirdilər. Tabu və qadağaya məruz qalan sahələrdən biri də keçmiş SSRİ-nin tərkibində olan xalqların öz tarixi keçmişlərinin obyektiv təsviri ilə bağlı idi. Həmin dövrdə bəzlərin, xanların müsbət obrazının (hətta tarixi gerçəkliyə uyğun olsa belə) yaradılmasına, etnik birlik və milli azadlıq, müstəqillik və s. ideyalarının tərənnümünə imkan verilmirdi. Tarixi mövzuda əsər yazmaq istəyən sənətkarlar üçün əməl edilməsi məcburi olan kanonlar müəyyən edilmişdi: xalqlar dostluğu əbədidir, rus xalqı digər xalqlara azadlıq bəxş edibdir, xalqlara səadət, mədəniyyəti sovet quruluşu gətirib və s.

Yazıçı və şairlər istəməsələr də, buna əməl etmək zorunda qalırdılar, amma bir çox hallarda bədii sözün ifadə imkanlarından son dərəcə yararlanmaqla qadağan olunmuş mövzu ilə bağlı fərqli təsəvvür yaratmağa çalışırdılar. “Abay” romanında əsas qəhrəmanın atası Kunanbaydan da çox danışılır. Sosial mənşəyinə görə müəllif ona münasibətini gizlətməmiş və açıq-aşkar onun mənfi obrazını yaratmağa cəhd göstərmişdir. Bəzi epizodlarda Kunanbay obrazının mənfi təsvirinin süniliyində ifratta yol verilmişdir. Çünki onun əsas günahı bəy olması idi. Amma M.Auezov bir sıra hallarda Kunanbay obrazının təsvirində obyektiv mövqə nümayiş etdirmişdir. Təfərrüat və detallar bu obyektivliyinin təzahürü üçün zəmin hazırlamışdır.

“Kunanbaya kömək lazım olsa, heç kəs öz canını belə əsirgəməzdi. Onun hamını itaətə gətirən gücü, amiranə səsi və qüvvətli iradəsi hər kəsi öz arxasınca getməyə məcbur edirdi. Başqalarının torpağını tutmaq və ya itaət etməyən qəbilələri əzmək lazım gəldikdə, başqılardan hər biri Kunanbayın tək-cə göz qapaqlarının azacıq hərəkətindən onu başa düşürdülər. Hətta qarşılıqlı münasibətlərin çox mürəkkəb olduğu, dalaşmaq üçün istənilən qədər bəhanə tapıldığı ailə həyatında da tək-cə Kunanbayın adı bütün dedi-qodunun qarşısını dərhal alırdı. Hətta hər dəqiqə bir-birini didməyə hazır olan müxtəlif xasiyyətli rəqiblə arvadlar da bərkədən dalaşmağa cürət etməzdilər, ərlərinin qardaşları və ya böyük qohumları cızığından çıxan cavan və qoca arvadların köpünü dərhal yatırdardı. Sakitləşməyənləri isə yaxşıca kötəkləyərdilər” [3, s.75].

Özünün iştirak etmədiyi bu epizoddakı təfərrüatlar Kunanbay haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Zahirən onun əzazilliyinin təsviri əsas məqsəd olmuşdur. Amma Kunanbay qəddar və soyğunçu deyil, həm də ciddi, ağır və zəhmli bir insandır. Onun gücü, amiranə səsi, qüvvətli iradəsi var, başqalarını saymayan qadınlar onun xofundan bərkədən danışmağa ürək eləmirlər. Bu isə yalnız bir qəddar insandan qorxunun ifadəsi deyil, zəhmli, özünün və sözünün yerini bilən ağır və təmkinli insanı istər-istəməz saymağın nəticəsidir.

Kunanbay müqəddəs dini ziyarətə gedir, məscid tikdirir, oğluna mükəmməl təhsil vermək istəyir (doğrudur, əsərdə atanın Abayın rus dilini öyrənməsinə imkan yaratmaqda məqsədinin çar məmurları ilə daha yaxşı ünsiyyət qurmaq olduğu vurğulanmışdır. Amma bu, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kanonlara zahirən əməl olunduğunu göstərmək cəhdi idi. Digər tərəfdən, hətta Kunanbayın bu məqsədə düşməsinin özündə də qeyri-adi, onu mənfi bir insan kimi səciyyələndirəcək heç nə yoxdur).

Əsərdə ən təsirli və tragik epizodlardan biri Kunanbayın düşmənçiliyi dayandırmaq məqsədi ilə kiçik bir qız uşağını (Kamşatı) başqa bir ailəyə verməsi səhnəsidir. Bu məsələyə ən sərt formada etiraz edən Abay olur. “-Eh, oğlum, ağla-kamala çatmamış oğlum! Qəlbən sən haqlısan, lakin xalqın adət-ənənəsi ilə hesablaşmırsan! – deyər Kunanbay səsləndi... Kunanbay bir qədər susdu. Sonra yenə sözə başladı:

- Ulu babalarımızın adəti bunumu öyrədir? Dalaşanları barışdırarkən düşmən qəbilələr arasında nikah bağlamaq adətdir. Qızı qul kimi, girov kimi satırlar. Biz isə Kamşatı verdik ki, Bojey onu özünə qız etsin. Məgər biz onu əzab içərisinə atmışıq? Bütün günahlar Bojeyin özündədir. Əgər o, bir şey anlamaq qabiliyyətinə malikdirsə, nə üçün mənim balamı öz balası kimi qəbul etməyib? Axı, əgər o, mənim qızımla yad uşaq kimi rəftar edərsə, deməli, şərti pozur, bizim qarşımızda borclu qalır. Qoy o, mənə nifrət etsin. Məgər mənim balam, bələkdən çıxarılib ona verilən uşaq onların qarşısında təqsirkardır? Əgər o, bu sadəcə bir məsələni öz ailəsinə qandıra bilməmişsə, deməli, bir kasa suda boğulmuşdur!” [3, s.175-176].

Qan düşmənçiliyindən Abay emosional, atası real danışır. Zahirən Abay bu zərərli adətin əleyhdarı, Kunanbay isə tərəfdarı kimi görünür. Əslində Kunanbay qan düşmənçiliyinin qarşısının alınmasına çalışır və bunun üçün həmin dövrdə mümkün olan ən təsirli və hamı tərəfindən qəbul edilmiş imkanı seçir. Maraqlı cəhətlərdən biri də budur ki, eyni bir hadisəni səciyyələndirən təfərrüat həm də üç obrazın: Abayın, Kunanbayın və Bojeyin mənəvi-əxlaqi siması haqqında təəssürat yaradır.

Əsərin sonrakı epizodları ilə tanışlıq göstərir ki, Bojey yurdun ən hörmətli və nüfuzlu ağsaqqallarından və rəhbərlərindən biridir. Onun ölümü və dəfn mərasimi romanda böyük sənətkarlıq məharəti ilə təsvirini tapmışdır. İndiki halında maraq doğuran hal bundan ibarətdir ki, müəllif tərəfindən qəddar və mənfi bir obraz kimi təqdim olunan Kunanbay qan düşmənçiliyinin qarşısını almağın yeganə yolunu seçərək, bütün prinsiplərə əməl etdiyi halda, Bojey və onun ailəsi buna əməl etmir, bununla da xalqın adət-ənənəsini pozurlar.

Üç obrazın portreti xalq adətinin təfsilatlı təsviri ilə verilmişdir. M.Auezov dövrünün övladı kimi Abaya vurğunluğunu, Bojeyə hörmətini, Kunanbaya isə antipatiasını zahirən gizlətmədiyini nümayiş etdirir. Təfərrütlərin təsviri və qarşılaşdırılaraq müqayisə olunması isə yazıcının roman dünyasındakı mövqeyini bədii şəkildə ifadə edir. Bu və bu tipli başqa epizodlardan məlum olur ki, mürəkkəb xarakteri, ziddiyyətli mənəvi aləmi, həm özünü, ailəsini, həm də rəhbərlik etdiyi eli-obanı fikirləşməsi ilə Kunanbay zəif və güclü tərəfləri olan təbii və canlı bir insandır. Müəllif onu ideallaşdırmamışdır, mənfi planda təsvirinin ifratını mövqeyinin bədii təfərrüatın və detallın səciyyəvi ifadəsi ilə anlaşılmalarına üstünlük vermişdir. Romandakı bədii təfərrüat və detalların böyük əksəriyyəti müəllif mövqeyinin birbaşa, açıq deyil, bədii formada təzahürünü şərtləndirmişdir.

M.Auezov həm görkəmli filoloq-alim, həm də əvəzsiz sənət nümunələri yaradan sənətkar olubdur. Adətən eyni vaxtda bədii və elmi fəaliyyətlə məşğul olan şəxsiyyətlərin yaradıcılıq axtarışlarında bunlardan birinin uğuru digərinin itkisi hesabına başa gəlir. Amma hər iki sahədə uğurlar qazanan, xüsusən, alim kimi biliyini bədii yaradıcılığına daha uğurla tətbiq edən yaradıcı şəxsiyyətlər də az olmayıbdır və az deyil. Bunlardan biri də qazax xalqının görkəmli söz sahibi M.Auezovdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Мəммədөв А. Нəsrин poetикасы (XIX əsrin 2-ci yarısı). Bakı, “Elm”, 1990.
2. Чудаков А.П. Поэтика Чехова. Москва, «Наука», 1971.
3. Аuezov M. Abay. Bakı, Azərnəşr, 1956.
4. Джемилева А.А. Специфика жанра и функция художественной детали в рассказе. www.nbuv.gov.ua/Articles/KultNar

**THE ARTISTRY ISSUES IN THE NOVEL
"ABAI" BY MUKHTAR AUEZOV**

SUMMARY

The article examines the forms of appearance of the image creation process in the novel "Abai" by Kazakh writer Auezov. The main attention is focused on identifying the role of the artistic details in the formation of distinctive character of the images, basically Abay.

In the article is analysed the epic scale in description of the relation between the people-Abai and the Abai-people, and the period from the early ages of the poet's life to the age of wisdom. And the conclusion is that writing a work masterly makes the novel favourite for millions of readers.

**О ВОПРОСАХ ТВОРЧЕСТВА В РОМАНЕ
"АБАЙ" МУХТАРА АУЭЗОВА**

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется проблема художественных подробностей и деталей в романе "Абай" казахского писателя М.Ауэзова. Основное внимание удалено выявлению роли авторской позиции при использовании художественных подробностей и деталей при формировании самобытного характера образов, в основном Абая.

В романе также исследованы роль двуединого взаимоотношения народ – Абай и Абай – народ и эпическое развитие описания жизни поэта с младого возраста до возмужания, приведшие к заключению о том, что огромную роль в завоевании любви миллионов читателей романа составляет высокий уровень художественного мастерства писателя.